

ЛІТЕРАТУРА:

1. Антоноук Г. Латинська мова як джерело формування педагогічної термінології // Вісник Державного ун-та Львівська політехніка "Проблеми української термінології", 2003. – Вип. 490. – С. 43-46; 2. Беляев Р.С. Ономастологический анализ греко-латинских терминологических элементов (на материале латинской клинической терминологии). Автореферат диссертации на соискание уч. ст. к. филол. н. – К. – 1990. – 24 с.; 3. Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь. – М.: Русский язык, 1996. – 846 с.; 4. Д'яков А.С., Кияк Т.Р., Куделько З.Б. Основи термінотворення: Семантичний та соціолінгвістичний аспект. — Київ: Вид. дім «KM Academia», 2000. — 218 с.; 5. Литвинов В. Латинсько-український словник. – К.:Українські пропілеї, 1998. – 712 с.; 6. Семчинський С.В. Вступ до порівняльно-історичного мовознавства (на матеріалі індоєвропейських мов) [Текст] : навч. посібник для магістрантів укр. мови, рос. мови та класичної філології. – К.: ВПЦ "Київський ун-т", 2002. – 174 с.; 7. Семчинський С.В. Наслідки українсько-румунських мовних контактів у молдавських говірках румунської мови // Мовознавство. – 1994. – №1. – С.46- 50; 8. Семчинський С.В. Семантична інтерференція мов. – К.: Вища школа, 1974; 9. Словник іншомовних слів / За ред. О.С. Мельничука – К.: УРЕ, 1985. – 968 с.; 10. Doca Gh. Limba română (Gramatică de învățare pentru cursurile de vară), vol. al II lea - Structuri morfo-sintactice și lexicale, București, Editura Universității, 1993; 11. Breban V. Dicționar general al limbii română. Editura științifică și enciclopedică. – 1981. – 1158 p.; 12. Istoria limbii română // I.Coteanu, Gh.Bolocan etc. – V. I. – București. – 1965. – 438 p.; 13. Istoria limbii română // I.Coteanu, Gh.Bolocan etc. – V. II. – București. – 1969. – 464 p.; 14. Stratanovska N. Unele aspecte lingvistice ale traducerii documentelor diplomatice cu referire la Convenția consulară între Ucraina și România // Simpozionul internațional. Distorsionări în comunicarea lingvistică, literară și etnofolclorică românească și contextul european. – Iași, 25–27 septembrie 2008. – P. 327-334; 15. Luchkanyn S. Filologia română la Kiev : trecut și prezent // Philologica Jassyensia, An II. - Nr. 2. - 2006. – P. 247-255.

Скопненко О. І. (Київ, Україна)

Образ ідіому крізь процеси кодифікації (на матеріалі української та білоруської літературних мов першої третини ХХ ст.)

У статті проаналізовано основні риси української та білоруської кодифікаційних традицій першої третини ХХ ст.

Ключові слова: нормалізація, кодифікація, історія української літературної мови, історія білоруської літературної мови.

В статье проанализированы главные черты украинской и белорусской кодификационных традиций первой трети ХХ ст.

Ключевые слова: нормализация, кодификация, история украинского литературного языка, история белорусского литературного языка.

The article analyzes main characteristics of Ukrainian and Belarusian codification tradition of the first third of the twentieth century.

Key words: normalization, codification, the history of the Ukrainian literary language, the history of the Belarusian literary language.

З висоти сучасності історія нормалізації та кодифікації літературних мов на початковому етапі може сприйматися як процес відбору конкурентно найсильніших мовних засобів. Проте, якщо не зважати на певний схематизм і спрощеність такого розуміння, найважче завжди визначити мірило конкурентноздатності для згаданих засобів, адже сила цих елементів може походити з різних площин: зі сфери загальноновживаності, естетичної доцільності, історичної вмотивованості або з ідеологічної царини. Звичайно, мовні засоби, що зазнали одночасної дії всіх названих чинників, різні як за характером, так і за кількісними параметрами. Їх можна виявити в новітню добу, у попередні епохи (з неоднаковим наповненням інтенсивності вираження релевантних ознак), а проте тільки у ХХ ст. концентрований вплив на нормалізацію й кодифікацію набув усеохопного характеру, усунувши в багатьох випадках з активного фонду літературної мови конкурування різних елементів. Вірогідну характеристику нормалізаційних процесів можна здійснити тоді, коли будуть ураховані переорієнтація локального (а) та функціонального (б) спрямування літературної мови (б), пов'язаність з традицією (в), тривалість цієї традиції (г), ступінь її замкнутості (г) або відкритості різним впливам (д) [2, 12]. Напевне, саме ці параметри варто покласти в основу характеристики образу ідіому, розвинувши їх під час аналізу кодифікаційних джерел. На наш погляд, до цього переліку головних рис нормалізаційних процесів варто додати ще одну: кількісну зміну засад кодифікаційних джерел (е), що, зрештою, можна розглядати як деталізацію чинника а. Ясна річ, реальний також інший сценарій створення цього образу, адже літературна мова – складне явище, передати дух якого буває важче, ніж прочитати поживклі й вицвілі сторінки граматики і словників.

Нормалізацію та кодифікацію найчастіше розглядають разом, хоч вони не завжди відбуваються одночасно, радше їх треба кваліфікувати як причину та наслідок, бо в більшості випадків між ними пролягає певний період (іноді – досить тривалий), сповнений різновекторного розвитку. Н. Семенов з цього приводу зауважує, що ще в тезах Празького лінгвістичного гуртка (1929) було здійснено розмежування «норми як власне мовного (або «внутрішньомовного») феномену та кодифікації як явища зовнішнього щодо самої мови» [12, 23]. Відповідно до цього варто розмежовувати й два інших поняття, що з різного боку характеризують мовну стандартизацію: нормалізацію як спонтанний мовний процес і власне кодифікацію [12, 23]. У такому розумінні кодифікація – це свідомі й цілеспрямовані процеси мовної стандартизації, здійснювані через посередництво граматики, словників, підручників і довідників тощо. На думку Г. Мацюк, кодифікацію потрібно розглядати в ролі мовознавчого «вивчення норм літературної мови, яке має теоретичний і практичний вияв та експлікується на описовому, регулятивному етапах, а також на етапі реалізації» [7, 7].

Для української та білоруської літературних мов ХХ ст. характерна саме така схема розвитку: *нормалізація* → *кодифікація*. Проте не можна

абсолютизувати цієї схеми, адже відомі випадки, коли кодифіковані норми тривалий час не втілюються на практиці або реалізовані вкрай непослідовно. Іншим словами, кодифікація не завжди однозначно стає другим компонентом у наведеній послідовності. Н. Семенюк ілюструє це прикладом багатьох форм кодифікації літературної мови в південнонімецьких граматиках XVIII ст. та нестабільністю ідіому, що функціонував у той період на заході й півдні німецького етномовного простору [12, 27]. Утім приклади для ілюстрації такого стану літературної мови можна знайти й на території Східної Слов'янщини. Скажімо, відмінність між реальною нормою та кодифікованою – одна з характерних особливостей української й білоруської літературних мов першої третини XX ст. (щоправда, з різною концентрацією цих розбіжностей в окремі роки). І це не можна сприймати як процес створення інших типів літературних мов, бо з погляду ретроспекції вони були спрямовані на обслуговування всього етномовного простору українського (білоруського) народу. Навіть в українській історичній ситуації, що проти білоруської в XIX – першій половині XX ст. вирізняється істотно більшим віялом сценаріїв розвитку, навряд чи є вагомим підстави розглядати різноспрямовані кодекси як вияв конструювання кількох літературних мов, адже до творення літературної мови була залучена інтелектуальна праця вихідців з різних земель України. (З огляду на тему статті докладний розгляд проблеми західноукраїнського варіанта літературної мови, або західноукраїнської літературно-писемної практики, позначаємо тільки пунктирно, хоч і без урахування цієї специфіки аналіз української кодифікаційної практики неможливий). Наприклад, *грінченківка* почала реально конкурувати із *желехівкою* тільки після повернення на Наддніпрянщину М. Грушевського, коли на східних і центральних українських землях з'явилася можливість друкувати книжки й періодику українською мовою. Незважаючи на авторитет Грінченкового словника (1908–1909), М. Грушевський, що переніс свою культурно-освітню діяльність зі Львова до Києва, «всім своїм науковим авторитетом ударив по київському правопису, запроваджуючи тут правопис галицький, з ї по м'яких приголосних, окремим написанням **ся** й т. ін.» [10, 238]. Доля желехівки вирішувалася поза Галичиною, бо, за словами І. Огієнка, тут «до цього правопису ніхто не пристав і він сам собою завмер» [10, 238]. І тільки 1922 р. Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові випустило нові «Правописні правила», наближені до академічних «Найголовніших правил українського правопису» (1921), що здебільшого спиралися на систему грінченківки. Можна вважати, що, незважаючи на певні відмінності в різних кодифікаційних центрах, саме від цього часу українська кодифікація ввійшла в береги єдиного річища, проте були й рецидиви повернення до старих традицій – функціонування на закарпатських землях правописної системи І. Панькевича. (Засади панькевичівки затверджені 1920 р. на з'їзді вчителів, викладені в «Граматиці руського язика» (1922), базовані на максимовичівці). Усі названі правописні кодекси, а також досить багата лексикографія й численні граматики, були наслідком розвитку української преси й книгодрукування за

останні десятиліття XIX ст. – перше п'ятнадцятиліття XX ст., хоч граматичні й лексичні кодекси нової української літературної мови відомі ще з початку XIX ст. [див.: 10, 133; 11, 167–168; 7]. Конкурування кількох правописних кодексів та поступове вироблення єдиного кодифікаційного документа – визначальна риса української кодифікації.

В історії білоруської літературної мови також попри багаторічне конкурування латинської та кириличної графіки з відповідними нестійкими лексичними, морфологічними та іншими елементами аж до мовної реформи 1933 р. не знаходимо достатнього матеріалу, щоб говорити про конструювання двох різних стандартизованих ідіомів, хоч деякі дослідники й висловлювали припущення про віленський, мінський та гродненський варіанти білоруської літературної мови. Наприклад, А. Боруа-Садковскі намагалася довести існування відповідних варіантів на морфологічному рівні. Щоправда, якихось конкретних доказів на підтвердження свого постулату мовознавець не надела, а тільки обмежилася констатацією факту існування дореформеного варіанта білоруської літературної мови [1]. Серед лінгвістів поки що не вдалося знайти підтримки для висловлених поглядів дослідниці.

В історії нової білоруської літературної мови найпомітнішу роль у нормалізації відіграла газета «Наша ніва» (1906–1915). І хоч мова цього періодичного видання «не створює враження єдиного, підпорядкованого встановленим нормам комплексу літературних зразків, парадигм» [4, 11], проте вона й не демонструє альтернативних сценаріїв розвитку білоруського ідіому. На думку В. Лемтгової, систему мови згаданої газети загалом «треба розглядати як певний етап розвитку й інтеграції діалектних систем з усіма зв'язками, залежностями, співвідношеннями та відповідностями лінгвістичних елементів і способами їхньої організації, з умовами, причинами й наслідками співіснування та еволюції, тобто з усіма тими моментами, що в сукупності в літературній мові традиційно прийнято називати системою» [4, 14]. «Беларуская граматыка для школ» Б. Тарашкевича (1918), що стала першим правописним і граматичним кодексом нової білоруської літературної мови, виросла саме на ґрунті «Нашай нівы».

До появи так званого «харківського» «Українського правопису» (1928) ми можемо говорити про конкурування різноманітних кодексів української літературної мови, між деякими з них могли бути й істотні відмінності. На одному полюсі цієї боротьби були наддніпрянські кодекси, між якими немає цілковитої тотожності: у «Найголовніших правилах українського правопису» (1921) понад 90 % правил становлять прескрипції («Головніших правил українського правопису» (1918), що стали основою харківського кодифікаційного видання 1928 р. [6, 7]. Українська правописна система в Австро-Угорщині на початку XX ст. була офіційно оформлена у виданні «Руська правопись зі словарцем» (1904), і саме вона становила інший полюс кодифікаційної боротьби до початку 20-х років XX ст., хоч у її створенні, серед інших, брали участь і наддніпрянські науковці: А. Кримський, С. Тимченко, М. Грушевський, В. Дорошенко [8, 7].

Деякі дослідники, вивчаючи кодифікаційні процеси, обґрунтовують ідею про існування *початкової кодифікації*, що була властива для української літературної мови першої третини ХХ ст. Такий підхід, на думку І. Марушкевич, базований на доробку речників Празького лінгвістичного гуртка (А. Єдлічка, Б. Гавранек, В. Матезіус) та вітчизняних дослідників (К. Трохимович). І. Марушкевич твердить, що згадана початкова кодифікація «відбувалася на основі не унормованої літературної мови, а реальної відносно стабільної перспективної норми, що могла задовольнити мовні потреби західної та східної частин України. Початкова кодифікація характеризувалася усуненням з мовних кодексів діалектних та архаїчних форм, неузгоджень і суперечностей, виробленням єдиної системи мовних законів, упорядкуванням мовних явищ, нормотворчістю тощо» [6, 5]. У зв'язку з цим виникає питання, чи доцільно окреслювати *початковий період* кодифікації як початкову кодифікацію? Опозицією до *початкової кодифікації* має виступати *остаточна кодифікація*. Чи існує остаточна кодифікація в принципі? Внутрішня форма другого складника протиставлення наштовкує на думку, що кодифікаційні процеси в мові завершено, вони непорушні, а це дуже далеко від істини, надто в культурно-історичних реаліях України й Білорусі. І в інших традиціях навряд чи можна розглядати вищий рівень організації кодифікаційних процесів як кінцевий пункт розвитку. У дослідників такий термін може породити уявлення про кодифікацію як про встановлений канон, що не підлягає змінам. Навіть з кількох наведених фрагментарних відомостей помітно, що обидва досліджувані ідіоми за свою історію мали кілька кодифікаційних піків, кожен з яких певний період був «остаточним» (хоч і дочасним) за своїм призначенням, адже коли постає потреба створити кодекс, то існують і умови, що його визначають. Перефразовуючи популярну сентенцію, можна сказати, що добра та кодифікація, якої не помічають, але з якою всі погоджуються. Щоправда, такі документи в історії літературних мов – досить рідкісне явище. Скажімо, у білоруській культурній ситуації так сприйняли правописну систему Б. Тарашкевича – тарашкевицю. Мовознавець С. Некрашевич, перший голова Інституту білоруської культури, був переконаний: «Історичною заслугою Б. Тарашкевича стало саме те, що у своїй короткій граматиці, побудованій на останніх висновках праць академіків Ю. Карського та О. Шахматова, він удаło виклав основні закони білоруської літературної мови й дав найважливіші правила правопису цієї мови. <...> узагалі до 1925 р. правопис Б. Тарашкевича тримався міцно, і ми пишалися тим, що в нас у всіх частинах Білорусі існує один правопис. 1925 р. можна було почути незадоволення правописом Б. Тарашкевича» [9, 208–210]. Особливо гостро почали критикувати правопис Б. Тарашкевича напередодні та під час Академічної конференції з реформи білоруського правопису та абетки (1926). Серед тогочасних білоруських діячів, напевно, найбільше тарашкевицю картали брати А. та Я. Льосики, а також Я. Станкевич, хоч у

багатьох моментах, як показав подальший розвиток подій, вістря їхньої критики варто було б спрямовувати в інший бік. Дискусії 20-х – початку 30-х рр. XX ст. в обох культурних традиціях показали, що часто умовність будь-якої кодифікації (відчуття зовнішності явища) у свідомості мовного колективу зникає, оскільки їй безпідставно надають перебільшеного значення в системі національної культури.

Процес української та білоруської нормалізації й кодифікації супроводжував комплекс «дowodення спроможності бути літературною мовою». Так, О. Курило нарікала, що «усталеної в ширшому розумінні української наукової літературної мови ми не маємо» [3, 13]. Мовознавець Я. Льосик, наслідуючи ідеї О. Курило, адаптував їх до білоруських реалій: «Твердо встановленої, у широкому розумінні, білоруської літературної мови ще немає, і ця невстановленість нашої літературної мови стає нам у пригоді тим, що дає широкі можливості та дозволяє передусім стати на народний, діалектний ґрунт і у своєму розвитку піти за розвитком живої розмовної мови» [5, 176]. І білоруські, і українські мовознавці згаданого періоду не раз пишуть щось таке про сучасну їм писемну практику, але вже самим фактом обговорення складних проблем національно-культурного життя непрофанною українською (білоруською) мовою спростовують тезу про брак відповідної літературної мови. З аналізу багатьох мовознавчих текстів випливає, що наявна велика варіантність у цих літературних мовах сприймалася як перешкода успішному розвитку. І тут, можна припустити, ще раз виявляється вплив чинника тогочасних польської та російської мов як ідіомів з досить твердо окресленим інструментарієм виражальних засобів. Їхня «непорушна» сформованість неначе автоматично встановлює соціальну престижність і привабливість на тлі тільки внормованого рідного ідіому, що тривалий час перебував у підпорядкованому становищі в диглосній опозиції *російська (польська) мова: українська (білоруська) мова*. Названим чинником варто пояснювати й назагал велику увагу до кодифікаційних питань у системі культурного життя українського й білоруського народів.

Образ літературної мови складається поступово й не раз змінюється як під впливом внутрішніх, так і зовнішніх чинників. Українська й білоруська літературні мови першої третини XX ст. інтенсивно розвивалися, створюючи свої неповторні образи, що кардинально змінилися після мовних реформ 1933 р. Проте, коли брати до уваги сім висунутих критеріїв, то можна констатувати, що параметри характеристик цих ідіомів і до 1930 р. мали різний ступінь наповненості: а) переорієнтація локального спрямування літературної мови (характерна ознака для української мови: недостатня кількість ознак для характеристики в білоруській ситуації); б) функціональне спрямування літературної мови (істотне розширення сфер функціонування обох ідіомів, розвиток багатьох стилів); в) пов'язаність з традицією (для обох ідіомів головними стали народнорозмовні традиції (хоч деякі прослідки старих типів літературних мов можна виявити в обох традиціях), але в процесах української кодифікації помітну роль відіграла

й мова новітньої художньої літератури (т. зв. критерій Шевченкового ідіостилю)); *з*) тривалість традиції (українська літературно-писемна традиція нового типу комунікативно потужніша й виразніша, але хронологічно обидва ідіоми майже одночасно створили художні тексти (перша половина XIX ст.), що їх можна розглядати як початки літературної мови); *г*, *д*) ступінь замкнутості традиції; ступінь відкритості різним впливам (в історії кодифікації обох ідіомів панівними були російський та польський чинники, а тому й процеси відштовхування від цих мов у білоруських та українських кодексах найпомітніші; цілком очевидний український вплив на білоруську кодифікацію); *е*) зміна засад кодифікаційних джерел (властива для української кодифікації).

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Борута-Садкоўскі А.* Праблемы беларускай марфалогіі ў 20-х гадах : віленскі, мінскі і гродзенскі моўныя варыянты / А. Борута-Садкоўскі // Беларуская мова : шляхі развіцця, кантакты, перспектывы : Матэрыялы Ш Міжнар. кангрэса беларусістаў «Беларуская культура ў дыялогу цывілізацый» (Мінск, 21–25 мая, 4–7 снежня 2000 г.) / [рэдкал. : Г. Цыхун (гал. рэд.) і інш.]. – Мінск, 2001. – С. 10–14; **2.** Введение // Языковая норма : типология нормализационных процессов [отв. ред.: В. Я. Порхомовский, Н. Н. Семенук]. – М., 1996. – С. 11–20; **3.** *Курило О.* Уваги до сучасної української літературної мови / [передм. П. Тарашук]. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. – 303 с.; **4.** *Лемцюгова В. П.* Мова «Нашай нівы» / В. П. Лемцюгова // Мова «Нашай нівы» : Варыянтнасць. Сінанімія / В. П. Лемцюгова [і інш.]. – Мінск : Беларуская навука, 2005. – С. 11–20; **5.** *Лёсік Я.* Некаторыя ўвагі да беларускае літаратурнае мовы / Я. Лёсік // Гісторыя беларускага мовазнаўства (1918–1941) : хрэстаматыя для студэнтаў філал. фак. : у 2-х ч. / [аўт.-уклад. С. М. Запрудскі, Г. І. Кулеш]. – Мн., 2005. – Ч. 1. – С. 172–182; **6.** *Марушкевич І. М.* Кодифікація української літературної мови в першій третині XX ст.: правописні і граматичні норми та їх текстова реалізація : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд-та філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова». – К., 2009. – 18 с.; **7.** *Мацюк Г. П.* Кодифікація української мови в галицьких граматиках першої половини XIX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова». – К., 2002. – 32 с.; **8.** *Німчук В. В.* Проблеми українського правопису XX–XXI ст. – К., [Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет], 2002. – 116 с.; **9.** *Некрашівіч С.* [Садаклад па рэформе беларускага правапісу на Акадэмічнай канферэнцыі 1926 г.] / С. Некрашівіч // Працы Акадэмічнае канферэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі. – Менск : Інстытут беларускае культуры, 1927. – С. 208–220; **10.** *Огієнко І.* (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / І. Огієнко / [упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик]. – К. : Либідь, 1995. – 296 с., іл., ім. пок. («Літературні пам'ятки України»); **11.** *Русанівський В. М.* Історія української літературної мови / В. М. Русанівський : підруч. [для студ. вищ. навч. закл.]. – К. : АртЕк, 2001. – 392 с.; **12.** *Семенук Н. Н.* Формирование литературных норм и типы кодификационных процессов // Языковая норма : типология нормализационных процессов [отв. ред.: В. Я. Порхомовский, Н. Н. Семенук]. – М., 1996. – С. 23–47.